

Qale- Soleyman (Solomon) of Jiroft and its Function*

meysam shahsavari ¹
Amirhajloo, Saeed²

1. Introduction

Soleyman Castle is mentioned in written sources of the Islamic era and is very important in the modern culture of the people of Halilrud. due to this importance, false stories and information about this castle have been formed among the people of the region. Therefore, research on Soleyman Castle and its function will lead to a revision of the views that have already been presented without scientific evidence and reasons.

In this article, an attempt has been made to discuss a historical monument, while analyzing this important work, to examine a corner of the dark corners of the region's history. This article, which is a monograph on Suleyman Castle, consists of two general sections; In the first part, this important castle is described and in the second part, historical texts are examined. Although they only mention the name of this castle, they are very important because they have hidden points that without them, it will not be possible to understand exactly what this monument is.

*Date received: 26/08/2019

Date accepted: 06/09/2020

¹ **Corresponding author:** Assistant Professor of Archeology, Jiroft University. Iran Responsible Author. Email: Shahsavari2891@gmail.com

² Saeed Amirhajloo, Assistant Professor, Department of Archeology, Tarbiat Modares University. Tehran. Iran. Email: s.amirhajloo@modares.ac.ir.

2. Methodology

This research is basic research in terms of the nature of research and historical in terms of the type of research. The information of this article is collected by field and library methods and the method of using the data is descriptive-analytical. In this article, first, the appearance of the castle is discussed and elements such as the topographic features of the mountain on which the castle is located, architectural works, etc. are described and spatially analyzed. Then, the data of historical texts are analyzed.

3. Discussion

Location

Soleyman Castle is located in the southwest of Jiroft, on top of a single mountain of the same name, at the southern end of the western mountain range of Jiroft called Mata, and can only be reached from a difficult route. Despite the low height of this mountain compared to the northern peaks of the Bahr-e-Asman mountain range, it has a complete view and control over the Jiroft plain, and this mountain itself can be seen from very far distances and from four directions.

There is only one way to reach the surface of Solomon Castle from the northeast (Photo 4) and access to this castle from other directions is impossible. Mount Solomon's Castle minus the north side, which has a relatively gentle slope, can be likened to a rectangular cube, of course, on two floors with a sloping head. The height of the mountain from the ground level to the second level floor is approximately 150 meters and from the second level floor to the highest part of the mountain is estimated at about 110 meters (Photo 6). In fact, it seems that the most important part of the castle is the strip that exists in the eastern part of the mountain. There is no other structure on the surface of this strip except 12 water storage ponds. Access to the mountain level on which the castle is built is possible only from one point and

one route. To do this, you have to walk the entire eastern side of the mountain - which is about 550 meters - around the southern end of the mountain and reach a very narrow gap in the mountain wall.

Contrary to expectations, the surface of the castle is very steep and has a very steep slope to the east. At this level, no other construction can be seen except for two artificial and man-made features, one at the southern end and the other near the northern end, including three reservoirs. Photo 16 shows the position of these three structures relative to each other and at the castle level.

Text review: In the texts, this fort is mentioned in two periods of time, first in the events related to the late Seljuk dynasty of Kerman and second in the period of Al-Muzaffar. The first reference is made in the book *Bada'i al-Azman* by Afzal following the events of 570 AH. At this time, one of the elders of the Seljuk court [named Amir Mukhlis al-Din Massoud] was angered and sent to Soleyman castle for imprisonment (Afzal Addin Kermani, 1948, p. 57. Mirzā Mohammad Ebrahim Khabisi, 2008, p. 456-458).

There are several important points in this reference: First, the castle was state-owned and administered by the government, at least during the Seljuk period. Second probably one of its main uses was prison, sending political prisoners or important prisoners there. The second period is related to the time of Al-Muzaffar and during this time, Suleiman's castle was famous for its invincibility and greatness (Moinuddin Yazdi, 1948, p. 176). During this period, there were clashes between the rulers of Al-Muzaffar and the Mongol tribes of Oghan and Jerma, known as the Hazareh of the Mongol tribes (for these two tribes, see Hafez Abru, 2001, p. 193) - who fled to this fort and took refuge in it. It took place (Kotobi, 1986, p. 53; Moinuddin Yazdi, 1947, pp. 187-188; Hafez Abro, 2001, pp. 194-195).

Analysis

Depending on the location, accessibility, distance from main routes, distance from settlements and villages, distance from water resources and the shape and plan of the castle and its spatial facilities. It is not with a defensive function or control of the path, but according to the authors, it is a work that was developed in a certain period, probably during the Seljuk period, with a specific purpose, but later different groups used it with different purposes. Of course, it is quite acceptable that other groups have known and used it under any name before this date, but there is no convincing textual evidence and archaeological evidence to prove this hypothesis.

There are many mountain castles in different parts of Iran that are very similar to Suleiman Castle in terms of various conditions such as distance from settlements and large population centers, difficulty of access, topographic features, etc., which was used as a prison according to historical texts. They will be useful, including Qahqaheh Castle in Ardabil and Alamut Castle in Qazvin, Istkhar Castle in Fars and Olonjoq Castle in Marand. Alamut Castle apparently served as a prison in pre- and post-Ismaili periods.

4. Conclusion

Soleyman Castle is one of the most famous mountain castles in Jiroft and south of Kerman, which is an invincible natural fortress due to its special shape, location and location on a single all-rock mountain. But this castle has features such as location, shape, plan, distance from the road and large settlements, water supply and lack of vast space facilities that make it unused for a long time and can only be provided if food and water are provided. The required time spent in it means that if the castle is besieged by the enemy, the besieged will not last long.

Although cultural materials are slightly scattered on the surface of Soleyman Castle, but due to the similarity of its pottery pieces with the examples of Sadr Islam to the Middle Ages in the old city of Jiroft and also based on historical sources, three historical periods can be considered for this castle: The period before the Seljuks, the period of the Seljuks and the periods after that. Although the oldest evidence of the use of this castle dates back to the first centuries AH, but its use in earlier and even pre-Islamic periods due to its natural features is quite possible, but it can not be considered its use. In the Seljuk period, according to a very important reference to the text of *Badāye' al-Azman* written by Afzal al-Din Kermani, this fort had a governmental function and was probably a prison or at least a prison of certain people whose natural characteristics of the monumental confirm such a use. Comparing this castle with several castles in different regions of Iran, such as Alamot, Qahqahe, Istakhr and Olonjok castles, which are comparable to Soleyman Castle in different ways and have been used as prisons based on the texts, strengthens such an assumption. The third period after the extinction of the Seljuks includes this period in which the castle seems to have been abandoned and lost its former use and was used only by various groups that generally fought with the central government (in Kerman). Considering all the features that have been enumerated, Soleyman Castle has never been a military, defensive, or With the function of controlling important communication roads.

Keywords: Jiroft, Qaleh-ye Soleyman, Islamic period, Sijuks of Kerman, Archeaology

References [In Persian]:

- Abdollah Garosi, A. (1996). *Historical geography of Bampur region (Pahlpareh)*. Tehrān: Jahad-e Daneshgahi Press.
- Abdorazzaq-e Samarqandi, K. (1994), *Matla'e-e Saa'deyn va Bahreyn* (Vol. 1). Tehrān: Institute fo Humanities& Cultural Studies (Pajoheshgah-e Olom-e EnsanivaMotalea't-e Farhangi)
- Afzal- Adin-e Kermani, A. (1948). *Badaye' al-azman fi vaqaye'-e Kerman*. Tehran: Tehran University.
- Akbari Mafakher, A. (2001). *Introduction to knowing the Persian evil*. Tehran: Tarfand Press. [In Persian]
- Amini, E. (2005). *Fotohāt-e shāhi*. Tehran: Anjoman-e ĀsārvaMafākher-e Farhangi.
- Amirhajlo, S., & Shahsavari, M. Analysis of the defense system of the inhabitants of Jiroft plain. In M. Sharafi (Ed.), *Jiroft naāmeḥ..* Tehran: Negarestān-e Andishe Press.
- Bāstāni-e Pārizi, M. (2536). *Āsyāy-e haft sang*. Tehrān: Danesh Press.
- Choobak, H. (2003). *Cultural periods in Jazmorian, Islamic Period in ancient Jiroft*. (Unpublished doctoral Dissertation). Tarbiat Modares University, Tehran.
- Ebn-e Asir, E. (2008). *Tarikh-e Kamel* (Vol. 11). Tehran: Asatir Press.
- Ebn-e Esfandiar, B. (1988). *Tarikh- e Tabarestan* (Vol. 1). Tehran: Padideh-e Khavar Press.
- Ebn-e Hoqal. (1988). *Safarnameh (Travelogue)*. Tehran: AmirKabir Press.
- Eshraqi, E. (1975). A review to Estakhr and Qahqaheh Castles in the Safavid period, *Art and People*, 142, 16-23.
- EskandarBeyk-e Torkamān, M. (1939). *Zeyl-e tarikh-e Ālam Ārāy-e Abbāsi*. Tehran: Ketābforoshi-e Eslamiyeh.
- Estakhri, A. (1969). *Masalek va mamalek*. Tehran: Bogah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab.

- Hafez-e Abro, A. (2000). *Joghrāfiya-ye Hāfez-e Abro* (Vol. 3). Corrector Mohammad Sadeq-e Sajjadi. Tehran: Markaz-e Pajoheshi-e Miras-e Maktob.
- Hafez-e Abro, A. (2002). *Zobde at-tvarikh* (Vol. 1, K. Haj Seyyed Javadi, Rev.). Tehrān: Ministry of Cultur& Islamic Guidance.
- Khand Mir, Gh. (1955). *Tārikh-e Habib Asiyar fi akhbār-e Bashār* (Vol. 4, M. Dabirsyāqi, Rev.). Tehrān: Ketābkhāneh-ye Khayām.
- Kotobi [Katbi], M. (1986). *Tarikh al-e Mozaffar [histori of Āl-e Mozaffar dynaesty]*. Tehrān: Amir Kabir Press.
- Mara'shi. Z. (1986). *Tārikh-e Gilān va Deylamestān [the history of Gilān and Deylamestān]* (M. Sotodeh, Rev.). Tehrān: Etelaa't Press.
- Mirjaa'fari, H. (2000). Qale-ye [castle] Qahqāhe and its significance in the Safavid period. *Faculty of Literature and Humanities, Isfahan University*. 18-19, 1-18.
- Mirzā Mohammad Ebrahim Khabisi, (2008). *Seljoks and Ghoz in kermān*. Tehrān: Elm Press.
- Moinuddin Yazdi, (1948). *Mavaheb-e elāhi* (Bayāni. Rev.).
- Najmi, Sh. (2003). *Timeline of history of Kerman (gāhshomār-e tārikh-e Kermān)* (Vol. 1). Kerman: Markaz-e Kermānshenasi.
- NāseraAddin Moshi-e Kermān-i, (1984). *Semt al-olāle al-hazrat al-olyā*. Tehrān: Asatir Press.
- Pāpoli-e Yazd, Jahaānbāni, R. (2003). Seven climates [haft eqlim]. *Geographical Researches*, 63-64.
- Safā. A. (2012). *The history of Jiroft and Kahnoj*. Kerman: Markaz-e Kermānshenasi.
- Safinejād, J. (2003). Introdoction, In *Jahān nāmeḥ*. Tehrān: Moasese-ye Farhangi-ye Ahl-e Qalam
- Shahsavāri, M (2017). Qale-ye Dokhtar-e Jiroft: Description, analysis, function. In M. Sharafi (Ed.), *Jiroft Naāmeḥ*. Tehran: Negarestān-e Andishe Press.

۱۴۰ / پژوهشی در چستی و کارکرد قلعه سلیمان جیرفت

- Shahsavāri, M. (2010). *Systematic archaeological survey of Tom-e Kharg in Roubār Jonoub city*. (Unpublished master's thesis). Sīstān&Balochestān University.
- Shahsavāri, M., & Mehrāfarin, R. (2011). Historical geography of Roubār land in Islamic period. *The Iranian Studies*, 18, 179-214.
- Tabari, M. (1997). *Tarikh-e Tabari* (Vol. 5, A. Payandeh, Trans.). Tehrān: Asatri Press.
- Vaziri, A. (1986). *Tarikh-e Kermān* (Bāstāni-e Pārizi, Rev.). Tehrān: Elmi Press.
- .

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نوزدهم، شماره سی و هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

پژوهشی در چیرستی و کارکرد قلعه سلیمان جیرفت*

میثم شهسواری (نویسنده مسئول)^۱

سعید امیر حاجلو^۲

چکیده

یکی از مهم ترین و معروف ترین قلعه های جیرفت و حوزه هلیل رود، قلعه سلیمان است. این قلعه در جنوب غربی شهر جیرفت قرار گرفته و از جمله قلعه های کوهستانی است. با وجود شهرت این قلعه و ذکر نام آن در منابع تاریخی، پژوهش های زیادی درباره آن صورت نگرفته و به نظر می رسد اطلاعاتی که درباره آن وجود دارد چندان قرین صحت نیست. این پژوهش در قالب یک تک نگاری به این اثر پرداخته و با طرح این پرسش که چه کاربردهایی می توان برای این اثر طبیعی - تاریخی متصور شد، تلاش کرده از زوایای مختلفی بدان بنگرد. شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش میدانی و کتابخانه ای است و از شیوه تحلیل فضایی و تحلیل محتوای متون استفاده شده است. بر پایه نتایج، این قلعه ویژگی هایی دارد که با وجود شرایط دفاعی فوق العاده نمی توان آن را یک قلعه مسکونی، نظامی یا مسکونی یا حتی پادگان نظامی دانست بلکه به نظر می رسد در دوره سلجوقیان برای منظورهای خاصی از جمله برای نگهداری و حبس زندانیان خاص ساخته یا در نظر گرفته شده است، اما در دوره های بعد، پس از فروپاشی سلجوقیان، این کارکرد حکومتی خود را از دست داده و توسط گروه های مختلف عموماً مخالف با حکومت های وقت استفاده شده است.

واژه های کلیدی: جیرفت، قلعه سلیمان، دوران اسلامی، سلجوقیان کرمان، باستان شناسی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۶/۰۴

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۰۶/۱۶

(DOI) 10.22103/jis.2020.14619.1966

۱. استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه جیرفت، ایران. shahsavari2891@gmail.com

۲. استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران. s.amirhajloo@modares.ac.ir

۱. مقدمه

نزدیک به دو دهه است که پژوهش‌های جدی باستان‌شناسی در حوزه فرهنگی هلیل‌رود آغاز شده و اطلاعات اندک اما قابل توجهی از رهگذر این پژوهش‌ها به دست آمده است. همین اندک اطلاعات موجود هم نامتوازن و پراکنده‌اند زیرا حاصل فعالیت‌های باستان‌شناختی متمرکز، فراگیر، مستمر و هدفمند نیستند. چنین وضعیتی باعث شده به بعضی مقوله‌ها و موضوعات بیش‌تر توجه شود و بعضی مباحث به کلی فراموش شوند. برای نمونه دوران پیش از تاریخ منطقه در کانون توجهات قرار گرفته و بیش‌ترین پژوهش‌ها را به خود اختصاص می‌دهد و دوره بسیار مهم تاریخی و حتی دوران اسلامی به کلی مغفول مانده و از قلم افتاده‌اند. برداشتی که از این حجم نامتوازن اطلاعات حاصل می‌شود این است که حوزه فرهنگی هلیل‌رود تنها در دوره‌های پیش از تاریخ حائز اهمیت بوده و در دوره‌های اسلامی و تاریخی چندان رونق و اهمیتی نداشته است حال آن‌که تأملی در پژوهش‌های مقدماتی صورت گرفته نادرستی این گزاره را نشان می‌دهد.

دوران اسلامی منطقه - که با ورود اعراب مسلمان به منطقه در سال ۲۳ هجری (طبری، ۱۳۷۵: ۲۰۱۴، ابن‌اثیر، ۱۳۸۶: ۲۶۷، منشی کرمانی، ۱۳۶۲: ۱۳) آغاز می‌شود - بسیار ناشناخته است و ابهامات بسیاری در بخش‌های مختلف آن وجود دارد. در این خصوص دو مسئله وجود دارد: از یک سو در متون تاریخی و جغرافیای تاریخی چندان ذکری از منطقه نرفته و موارد ذکر شده هم از حد اشاره و ذکر نام فراتر نمی‌رود از سوی دیگر آثار و مکان‌های باستانی بسیاری در قسمت‌های مختلف منطقه در بررسی‌های باستان‌شناسی شناسایی شده است که حکایت از رونق و آبادانی این منطقه دارند که از جمله می‌توان به محوطه عظیم شهر قدیم جیرفت موسوم به دقیانوس (یا کلنگی) در نزدیکی شهر امروزی جیرفت با بیش از ۱۹۰۰ هکتار مساحت اشاره کرد که بر اساس شواهد سطحی تماماً به دوران اسلامی تعلق دارد. همین وضعیت برای دوره‌های پیش از اسلام نیز صادق است.

این تناقض‌ها لزوم انجام پژوهش‌های دامنه‌دار، هدفمند و منظم را نشان می‌دهد و پژوهش درباره قلعه سلیمان نیز از این قاعده مستثنی نیست؛ زیرا قلعه سلیمان در منابع مکتوب دوران اسلامی مورد توجه بوده و در فرهنگ امروزی مردمان حوزه هلیل‌رود نیز اهمیت زیادی دارد؛ درحالی‌که به دلیل همین اهمیت، داستان‌ها و اطلاعات نادرستی درباره این قلعه در میان مردمان منطقه شکل گرفته است. بنابراین پژوهش درباره قلعه سلیمان و کارکرد آن به بازنگری نظراتی منجر خواهد شد که پیش از این، بدون شواهد و دلایل علمی ارائه شده‌اند. در این مقاله تلاش شده با طرح بحثی در باره یک اثر تاریخی با رویکردی از جز به کل ضمن تحلیل این اثر مهم گوشه‌ای از زوایای تاریک تاریخ منطقه را مورد بررسی قرار دهد. این مقاله که یک تک‌نگاری درباره قلعه سلیمان است شامل دو

بخش کلی است: در بخش نخست به توصیف این قلعه مهم پرداخته و در بخش دیگر متون تاریخی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این متون با وجود این که تنها اشاره‌ای به این قلعه داشته‌اند اما اهمیت بسیار زیادی دارند زیرا نکاتی در خود مستتر دارند که بدون توجه به آن‌ها درک درست چستی این اثر میسر نخواهد بود.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

یکی از مسائلی که در مطالعات باستان‌شناختی حوزه فرهنگی هلیل‌رود مغفول مانده، قلعه‌های کوهستانی این حوزه است. توجه به این نکته که بیش از ۴۰ درصد منطقه موسوم به حوزه هلیل‌رود کوهستانی است (مطالعات جامع احیا و توسعه کشاورزی و منابع طبیعی حوزه آبریز هلیل‌رود، بی تا: ۱۹) اهمیت این مهم را نشان می‌دهد. در این ارتفاعات قلعه‌های زیادی وجود دارد که می‌توان آن‌ها را به لحاظ میزان شناخت به سه دسته بخش نمود: الف. برخی از آن‌ها و در حقیقت مشاهیر آن‌ها به ویژه قلعه‌های سموران و سلیمان و دختر جیرفت شناسایی شده و اطلاعات مختصری از آن‌ها در دست است. ب. تعدادی در بررسی‌های باستان‌شناختی شناسایی شده‌اند اما تنها موقعیت آن‌ها گزارش شده است و هیچ اطلاعاتی از ویژگی‌های آن‌ها در دست نیست. ج. تعدادی که روایت‌های محلی از وجود آن‌ها خبر می‌دهد، اما در بررسی‌های باستان‌شناسی، شناسایی و معرفی نشده‌اند.

پرواضح است که از این اطلاعات پراکنده طرفی نمی‌توان بر بست و یک بررسی جامع که تمامی این قلعه‌ها را در برگیرد، نیاز است. با توجه به این که در حال حاضر تمام قلعه‌های کوهستانی منطقه شناسایی نشده‌اند و جامعه آماری کاملی از آن‌ها در دست نیست هرگونه نتیجه‌گیری کلی ناقص خواهد بود اما می‌توان به طور موردی به این قلعه‌ها پرداخت. یکی از مهم‌ترین این قلعه‌ها قلعه سلیمان جیرفت است که در متون تاریخی نیز نام آن آمده است. امیرحاجلو و شهسواری در مقاله‌ای با بررسی تعدادی از قلعه‌های کوهستانی منطقه جیرفت مانند سموران، سلیمان، زاخت و ملک‌آباد و جملی دلفارد این قلعه‌ها را بخشی از استحکامات دفاع منطقه‌ای دانسته که در حفظ امنیت ساکنان دشت جیرفت در سده‌های میانی جیرفت نقش داشته‌اند (امیرحاجلو و شهسواری، ۱۳۹۵: ۴۴). نگارندگان اما پس از بررسی‌های بیش‌تر دریافتند که ایرادهایی اساسی به این دیدگاه وارد است به این معنی که نمی‌توان قلعه سلیمان را بخشی از یک سیستم دفاعی منطقه‌ای به‌شمار آورد. پرسشی که پس از این مطرح می‌شد این بود که کارکرد قلعه سلیمان جیرفت چه بوده است؟ از یک سو کوهی که قلعه بر آن واقع شده با وجود فراهم کردن امکانات تدافعی طبیعی، به علت شرایط خاص توپوگرافیک فاقد سطح لازم برای استقرار است، از سوی دیگر کار عظیمی در این قلعه صورت گرفته و ۱۵ آب‌انبار در آن ساخته شده است. چگونه می‌توان این تناقض را توضیح داد؟

۱-۲. روش پژوهش

این پژوهش از نظر ماهیت تحقیق، بنیادی و از نظر نوع تحقیق، تاریخی است. اطلاعات این مقاله با روش میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. روش استفاده از داده‌ها توصیفی - تحلیلی است. در این مقاله نخست به ویژگی‌های ظاهری قلعه - به دلیل اهمیتی که در تحلیل نهایی دارند - پرداخته شده و عناصری مانند ویژگی‌های توپوگرافیک کوهی که قلعه بر آن واقع شده، آثار معماری ساخته شده و ... توصیف و تحلیل فضایی شده است؛ سپس به تحلیل داده‌های متون تاریخی تاریخی پرداخته شده است.

۱-۳. پیشینه پژوهشی

درباره قلاع حوزه هلیل رود، پژوهش‌های اندکی صورت گرفته است. شهسواری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای قلعه دختر جیرفت را معرفی کرده است؛ همچنین حاج حسینی و شیخ اکبری (۱۳۹۵) مقاله‌ای با موضوع ردپای فرقه اسماعیلیه در قلعه سموران نگاشته‌اند. اما تاکنون هیچ پژوهش مستقلی درباره قلعه سلیمان صورت نگرفته و تنها پژوهش معتبر درباره این قلعه، مقاله‌ای است با عنوان «تحلیل سیستم دفاعی ساکنان دشت جیرفت در سده‌های نخست تا میانه اسلامی» اثر امیرحاجلو و شهسواری (۱۳۹۵) که به بررسی تعدادی از قلعه‌های کوهستانی منطقه جیرفت مانند سموران، سلیمان، زاخت و ملک آباد و جملی دلفار پرداخته است. عزیزالله صفا نیز اشاره گذرایی (۱۳۹۰: ۲۴۱) به این قلعه دارد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. توصیف

۲-۱-۱. موقعیت

قلعه سلیمان در جنوب غربی شهر جیرفت بر فراز کوهی منفرد به همین نام، در انتهای جنوبی رشته کوه‌های غربی جیرفت موسوم به متا یا مطا ساخته شده و دسترسی به آن تنها از یک مسیر صعب‌العبور امکان‌پذیر است. با وجود ارتفاع کم این کوه نسبت به قلعه‌های شمالی رشته کوه بحرآسمان، چشم‌انداز و تسلط کاملی بر دشت جیرفت دارد و خود این کوه از فواصل بسیار دور و از چهار جهت دیده می‌شود (عکس ۱). این کوه در مسیر واقعی تقریباً در ۴۰ کیلومتری جنوب غربی شهر جیرفت واقع است. برای دسترسی به این قلعه باید از جاده جیرفت - بلوک به سمت بلوک [به سوی جنوب] حرکت کرد، پس از طی حدود ۲۲ کیلومتر (از محل میدان کهورویه - انتهای پل قدیم هلیل رود) در محل روستای کریم آباد پایین، یک دوراهی وجود دارد که به سمت غرب و منطقه و روستای جنگل گرگی می‌رود؛ تقریباً یک کیلومتر اول این جاده آسفالت است. فاصله حدوداً ۱۸ کیلومتری میان این دو راهی تا محل قلعه را باید در یک راه خاکی پیمود

که بخش زیادی از آن سنگلاخی، نیمه کوهستانی و بیراهه است و پر از پیچ و خم و ناهمواری و شیب‌های تند، از طریق این جاده می‌توان به حدود ۱۵۰۰ متری قلعه رسید. در این قسمت به دلیل وجود دره‌های عمیق امکان عبور با خودرو وجود ندارد. با توجه به راستای شمالی - جنوبی کوهی که قلعه سلیمان بر آن واقع شده، این محل در مقابل دماغه شمالی کوه مزبور قرار می‌گیرد.

ارتفاع این کوه منفرد نسبت به دشت‌های پیرامونی یا روستای کریم‌آباد در حدود ۵۶۰ متر و نسبت به سطح آب‌های آزاد ۱۱۶۰ متر برآورد می‌شود. این ارتفاع نسبت به پای خود کوه در حدود ۳۰۰ متر است. در عکس‌های ۱ و ۲ مسیر دسترسی به این قلعه از محل روستای کریم‌آباد پایین نشان داده شده است. در این عکس چند نکته مهم وجود دارد: کوهی که قلعه روی آن قرار گرفته - با وجود قابل رؤیت بودن از دور دست - در میان ارتفاعاتی قرار گرفته که دسترسی به آن بسیار دشوار است. در این عکس مشاهده می‌شود که تنها یک مسیر نسبتاً آسان وجود دارد که با خودرو نیز می‌توان آن را پیمود و آن از شمال و از طریق بستر رودخانه‌ها است. از طرف جنوب نیز مالروهایی وجود دارد اما هم دشوارترند و هم طولانی‌تر. نکته سومی که این عکس نشان می‌دهد جدا و منفرد بودن این کوه است که همین عامل با وجود کوتاه بودن آن نسبت به ارتفاعات شمالی‌تر خود باعث شده است از کیلومترها دورتر قابل مشاهده باشد.

یک نکته بسیار مهم که باید بر آن تأکید شود این است که قلعه سلیمان در واقع موجودیت جدا و متمایزی از کوهی که این قلعه بر روی قرار گرفته نیست در ادامه بیش‌تر در این باره گفته خواهد شد اما در عکس ۳ این وضعیت نشان داده شده است که کوه مزبور یک صخره عظیم یکپارچه است که بیش از ۱۰۰ متر ارتفاع و در حدود ۳۵۰ متر طول [طول شمالی - جنوبی] دارد. روی این صخره عظیم چند فضای معماری و سازه دیگر به صورت پراکنده ساخته شده که قلعه سلیمان را تشکیل می‌دهند.

۲-۱-۲. راه‌های دسترسی

برای دسترسی به سطح قلعه سلیمان تنها یک راه از سمت شمال شرقی وجود دارد (عکس ۴) و دسترسی به این قلعه از جهت‌های دیگر غیرممکن است. موانع طبیعی مختصری که در این قسمت وجود دارد مشکل چندانی ایجاد نمی‌کنند و می‌توان با قدری احتیاط آن‌ها را پشت سر گذاشت. در واقع به همین دلیل است که در این قسمت از کوه (دامنه شمال شرقی) تعدادی حصار نه‌چندان قوی وجود دارد؛ این حصارها که از جنس سنگ‌های رودخانه‌ای و بیش‌تر بدون ملات یا گاه با ملات گل ساخته شده‌اند و نقص دفاعی کوه را جبران می‌کنند، فقط در این ضلع از کوه مشاهده می‌شوند. این حصارها در چند سطح و چند لایه قرار گرفته‌اند. شمالی‌ترین قسمت این حصارها در فاصله حدود ۱۵۰

متری شمال دماغه شمالی قلعه قرار گرفته که یک سازه نعلی شکل سنگرمانند است که همچون یک برج دیده‌بانی نیز عمل می‌کرده است. یک نمونه از دیوارهایی که پای قلعه ساخته شده‌اند، که عموماً فروریخته و تنها آواری از آن‌ها برجای مانده، در عکس ۵ نشان داده شده است.

برای درک بهتر چگونگی دسترسی به سطح قلعه باید قدری مفصل‌تر در باره توپوگرافی و شکل این کوه سخن گفت. کوه قلعه سلیمان را منهای ضلع شمالی، که شیب نسبتاً ملایمی دارد می‌توان به یک مکعب مستطیل البته در دو طبقه مانند کرد که سر آن پخ است. این دو طبقه بودن، بدون هیچ تفاوتی در ساخت و جنس میان این دو بخش، در عکس ۶ به خوبی دیده می‌شود. ارتفاع کوه از سطح زمین تا کف سطح دوم به طور تقریبی ۱۵۰ متر و از کف سطح دوم تا بلندترین قسمت کوه در حدود ۱۱۰ متر برآورد می‌شود (عکس ۶). البته این اعداد افزون بر این که تخمینی هستند در فواصل مختلف به دلیل شکل کوه متغیرند. برای دسترسی به سطح قلعه باید از همین باریکه‌ای استفاده کرد که میان این دو طبقه قرار گرفته و در حدود ۲۰ متر پهنا دارد (عکس ۶).

درواقع به نظر می‌رسد مهم‌ترین قسمت قلعه همین باریکه بوده است. این باریکه که چندان هموار نیست و هم به سمت جنوب هم به سمت شرق شیب‌دار است به این معنی که به سمت جنوب رفته رفته ارتفاع افزوده می‌شود به گونه‌ای که اختلاف ارتفاع دو انتهای شمالی و جنوبی این باریکه به حدود ۴۰ متر می‌رسد. همزمان این باریکه به طرف شرق و در حقیقت طرف به پرتگاه نیز شیب تندی دارد. در عکس ۷ می‌توان این شیب نسبتاً تند را ملاحظه کرد. بر سطح این باریکه به غیر از ۱۲ حوضچه ذخیره آب سازه دیگری دیده نمی‌شود. درواقع آن‌چه که در قلعه سلیمان به دست انسان ساخته شده به غیر از حصارهای ساده سنگچین این حوضچه‌ها هستند که ۱۲ مورد آن‌ها در همین باریکه با بستر سنگی، حفر شده‌اند و سه مورد با مصالحی متفاوت بر سطح کوه ساخته شده‌اند. این حوضچه‌ها با اندازه‌ها و عمق متفاوت، پای صخره اصلی و چسبیده به آن جای گرفته‌اند (عکس ۸). این حوضچه‌ها به صورت ردیفی و در امتداد یکدیگر و چسبیده به هم هستند و در میان هر یک از آن‌ها فقط یک دیواره نه‌چندان عریض وجود دارد. در عکس ۹ یکی از بزرگ‌ترین این حوضچه‌ها را می‌توان دید.

۲-۱-۳. سطح قلعه

دسترسی به سطح کوهی که قلعه بر آن ساخته شده تنها از یک نقطه و یک مسیر امکان‌پذیر است. به این منظور بایستی تمام ضلع شرقی کوه را - که حدود ۵۵۰ متر است - پیمود، انتهای جنوبی کوه را دور زد و به یک شکاف بسیار کم‌عرض در دیواره کوه رسید. پیدا کردن این شکاف هم کار آسانی نیست. این شکاف در فاصله حدود ۵۵ متری منته‌الیه

جنوبی کوه واقع است. شکل این سوی کوه نیز مانند شکل ضلع شرقی است و کوه دو طبقه می‌شود، در این قسمت نیز یک باریکه کوچک وجود دارد که نسبت به باریکه شرقی هم پهنای بسیار کم‌تری دارد و هم شیب بسیار بیش‌تری (عکس ۱۰). از این سمت نیز کوه قلعه سلیمان کاملاً آزاد است و یک دره بسیار عمیق منتهی می‌شود که بیش از ۲۰۰ متر عمق دارد. همان‌گونه که گفته شد. برای رسیدن به سطح کوه و بخش اصلی قلعه باید از یک شکاف یا شیار عمودی گذشت؛ این شکاف بسیار باریک است و تنها یک نفر می‌تواند از آن بالا برود (عکس ۱۱)، این شکاف طبیعی است اما شواهد مختصری از کار دست انسان نیز در آن مشاهده می‌شود.

این شکاف دسترسی غیر به سطح قلعه را غیرممکن می‌نماید به‌گونه‌ای که می‌توان با کم‌ترین اسباب دفاعی حتی با قلوه‌سنگ از ورود یک ارتش پرشمار و قدرتمند به این سطح در صورت عبور از موانع طبیعی پیشین، جلوگیری کرد. نمونه آن را می‌توان در متن مواهب الهی دید: زمانی که سپاه مظفری به فرماندهی شاه شجاع نهایتاً خود را به این سطح رسانید «دشمنان دفع آن سیل (انتقام را به سنگ باران) پیش آمدند و تسکین آن دریای آشفته را به کوه‌پاره‌ها انتصاب نمود تا به حدی که بر روی مبارکش زخمی مولم رسید...» در نهایت وی ناموفق بوده و نتوانست به سطح قلعه برسد و «به هزار حيله و افسون او را از آن میان به معسکر آوردند...» (معین‌الدین یزدی، ۱۳۲۶: ۱۷۸-۱۷۹). جلوی همین ورودی دشوار نیز یک دیوار ساخته‌اند که به آن پرداخته خواهد شد.

برخلاف انتظار سطح قلعه به شدت شیبدار است و شیب بسیار تندی متمایل به شرق دارد. شیب بسیار تند این سطح - که در بیش‌ترین قسمت پهنای آن به حدود ۸۵ متر می‌رسد - در عکس ۱۲ از دید جنوب و در عکس‌های ۱۳ و ۱۴ از سمت شمال نشان داده شده است. به سمت جنوب از عرض این سطح کاسته شده، به‌گونه‌ای که در انتهای جنوبی به حدود ۱۰ متر می‌رسد. بر این سطح به غیر از دو عارضه مصنوعی و ساخته دست بشر یکی در منتهی‌الیه جنوبی و دیگری در نزدیکی‌های انتهای شمالی، هیچ ساخت‌وساز دیگری دیده نمی‌شود؛ آنچه در قسمت جنوبی ساخته شده یک فضای اتاق‌مانند و دیوارهای مختصری است که با مصالح سنگ‌های محل به صورت خشکه‌چین برپا شده است که درست در محل شکاف یاد شده و بالای آن واقع‌اند و بخشی از ضلع غربی سطح کوه را - روی خط الرأس - نیز در برمی‌گیرند (عکس ۱۵).

قدم‌زدن روی این سطح پرشیب و سنگلاخی، بسیار خطرناک است؛ به‌گونه‌ای که کوچک‌ترین لغزشی سقوط کاملاً محتمل است. اما مهم‌ترین بخش قلعه در انتهای شمالی و آن بر حاشیه ضلع شرقی قرار گرفته است که شامل بقایای سه سازه جالب توجه و نسبتاً بزرگ است. در عکس ۱۶ موقعیت این سه سازه نسبت به هم و در سطح قلعه نشان داده

شده است. با توجه به شکل و محل قرارگیری، به نظر می‌رسد کاربرد این سه سازه، «آب انبار» است. دو مورد از این سازه‌ها راست گوشه و متمایل به مربع و یک مورد گرد است. پیکان قرمز رنگ موجود در عکس ۱۶ اشاره به یکی از این آب‌انبارها دارد. نخستین سازه از سوی جنوب سالم‌تر از دو دیگر است و تقریباً کامل برجای مانده است؛ این سازه با آجر و ملات ساروج ساخته شده و چیدمان بسیار زیبا و استادانه‌ای دارد. این سازه، روی یک شالوده سنگینا شده (عکس ۱۷) و هسته دیوارهای آن با لاشه‌سنگ و ملات ساروج ساخته شده و سپس آجرنما شده است. در عکس ۱۷ شیوه چیدمان آجرها نشان داده شده که در آن آجرها به صورت ایستاده در نمای سازه کار شده‌اند و در فاصله هر آجر از روبه روی یک آجر از تیغه کار شده است. در همین عکس (عکس ۱۷: پایین سمت چپ) یک بازسازی از نمای شمالی این سازه ارایه شده است.

۲-۲. بررسی متون

در متون در دو برهه زمانی از این قلعه نامی به میان آمده است نخست در وقایع مربوط به اواخر دودمان سلجوقیان کرمان و دیگر در دوران آل مظفر. اشاره نخست در کتاب بدایع‌الازمان، اثر افضل و به تبع آن در کتاب سلجوقیان و غز در کرمان تحریر میرزا محمدابراهیم در ذیل اتفاقات سال ۵۷۰ هجری آمده است. در این زمان یکی از بزرگان دربار سلجوقی [به نام امیرمخلص‌الدین مسعود] مورد غضب واقع می‌شود و او را به قلعه سلیمان به حبس می‌فرستند:

... و آن قلعه در حدود مغون^۱ است، شمس‌الدین، شهنه جیرفت، به حکم سواری فرستاد، کوتوالی [دژبان] که بود او را رها نکرد، از آن که از صورت حال و شکل واقعه وقوف نداشت، دیگر باره شمس‌الدین کس فرستاد احوال آنها کرد [یعنی آگاه کرد]، هم راه منع رفت [کوتوال باور نکرد] اتابک بفرمود که شمس‌الدین را هلاک کنند زنهار خواست و گفت این نوبت اگر او را نیاورند حکم سیاست به جای می‌آرد و شمس‌الدین به خط خویش رقع [نامه] نبشت و بر خط او تزویر نتوانستی کرد [خط او را نمی‌شد جعل کرد] ... و نشانی که میان ایشان بود باز نمود، او [مخلص‌الدین مسعود] را خلاص دادند. (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۵۷؛ میرزا محمدابراهیم، ۱۳۸۶: ۴۵۶-۴۵۸)

در این اشاره چند نکته مهم نهفته است: نخست، این قلعه دست کم در زمان سلجوقیان، دولتی بوده و از طرف حکومت اداره می‌شده است. دوم این که، احتمالاً یکی از کاربردهای اصلی آن زندان بوده است و محکومان سیاسی یا زندانیان مهم را به آنجا می‌فرستاده‌اند. این مسئله که زندانیان را در کدام بخش از قلعه نگاه می‌داشتند بدون پاسخ خواهد ماند هر چند که شاید بتوان فضاهای آب‌انباری واقع بر سطح قلعه یا حتی حوض‌انبارهای کنده شده در سنگ را - که برخی از آنها بسیار عمیق‌اند - مناسب برای

چنین احتمالی مطرح کرد. به نظر می‌رسد این کارکرد دولتی در دوره‌های بعد از دست رفته و قلعه به حال خود رها شده است. پس از این زمان نامی از این قلعه در متون نیست. این به این معنی است که پس از سلجوقیان قلعه سلیمان کاملاً رها شده و استفاده دولتی از آن نمی‌شده است.

برهه زمانی دوم مربوط به دوران آل مظفر است و در این زمان، قلعه سلیمان به تسخیرناپذیری و عظمت مشهور بود. چنان که معین‌الدین یزدی در اواسط سده هشتم هجری درباره این قلعه چنین نوشته است:

قلعه سلیمان که از حصانت [استواری، استحکام] مبانی [بنیان‌ها] به ساخته عفاریت شهرت یافت و از رفعت اساطین [ستون‌ها] به اعمال شیاطین مذکور گشته ... از وفور محال و مضایق [تنگه‌ها] که در مداخل آن بود اندیشه به حوالی آن نمی‌رسید و از فرط مخارم [دره‌ها]، که در تنگ‌راه‌های آن واقع، هم به نزدیک آن مجال آمد و شد نداشت. (معین‌الدین یزدی، ۱۳۲۶: ۱۷۶)

در این دوره، درگیری‌هایی میان حاکمان آل مظفر با طایفه‌های مغولی اوغان و جرما موسوم به هزاره از طوایف مغول (درباره این دو طایفه بنگرید به حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۱۹۳) - که به سوی این قلعه گریخته و در آن پناه گرفته بودند - صورت گرفت. در نخستین درگیری در سال ۷۴۷ هجری، نزدیک بود امیر مبارزالدین محمد مظفر به هلاکت برسد. امیر مبارزالدین محمد در حمله نخست مقاومت اوغانیان و جرما بیان را در هم شکست و

... پس از این طغاه [طغیان‌کنندگان]، نفوس شریب را جانانجان به قلعه سلیمان انداختند... شجاع لشکر منصور چون برق خاطف بر روی آن کوه بررفتند و شاه شرف‌الدین مظفر قصد بالا کرد تا به جایی رسید که با موزه مجال گام زدن نماند ... موزه را از پای بینداخت و با گرز گران سر روی به در قلعه آورد... دشمنان دفع آن سیل (انتقام را به سنگ باران) پیش آمدند و تسکین آن دریای آشفته را به کوه‌پاره‌ها انتصاب نمود تا به حدی که بر روی مبارکش ... زخمی مولم رسید... به هزار حيله و افسون او را از آن میان به معسکر آوردند... (همان: ۱۷۸-۱۷۹؛ کتبی، ۱۳۶۴: ۵۳. حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۱۱۴)

... اوغانیان جمعی را شفیع ساختند و امان خواستند، ملتمس آن که اگر یک دو فرسنگ لشکر از این مقام کوچ کنند ما خیل و حشم را به خانه‌ها نشانیم و بعد از آن به دست‌بوس آییم... (کتبی، ۱۳۶۴: ۵۲؛ معین‌الدین یزدی، ۱۳۲۶: ۱۷۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۱۱۴) امیر مبارزالدین قبول کرد و امان داد اما «مغولان چون از آن تنگی خلاصی یافتند، چیزی چند به بالا کشیدند و باز با سر جنگ آمدند...» (کتبی، ۱۳۶۴: ۵۳. معین‌الدین یزدی، ۱۳۲۶: ۱) و چون در قشلاق به واسطه آن که هوا روی به گرمی کرده و توقف تعذری داشت، استکفای این مهم را چند روزی توقف فرموده روی همت همایون را به مستقر سریر پادشاهی آورد (همان: ۱۸۰). مدتی پس از برگشت خبر رسید که اوغانیان و جرما بیان در

منطقه به غارتگری می‌پردازند و «از شیراز جمعی کثیر به ایشان ملحق می‌شوند چنان‌که این نوبت در صحرا به جنگ خواهند ایستاد و از تحصن به قلاع کفایت خواهند نمود» (معین‌الدین یزدی، ۱۳۲۶: ۱۸۱)؛ در نتیجه امیر مبارزالدین ناگزیر برای دفع آن‌ها به جیرفت بازگشت، در صحرای خاؤن^۲ دو لشکر به هم رسیدند (همان‌جا).

«...در اول حال اوغانیان شکسته شدند و لشکر به غارت و جمع غنایم مشغول بودند که اوغانیان باز مراجعت نمودند و بر یک طرف لشکر زدند و شمشیر در نهادند. لشکر متفرق شدند و هفت زخم بر اعضای امیر مبارزالدین زدند... پهلوان علی‌شاه بمی از مرکب فرود آمد و اسب خود را پیش کشید. امیر مبارزالدین سوار نمی‌شد تا به الحاح بسیار سوار شد و بیرون رفت و پهلوان علی‌شاه با هشتصد مرد نامدار شهید شدند...» (کتبی، ۱۳۶۴: ۵۳. معین‌الدین یزدی، ۱۳۲۶: ۱۸۷-۱۸۸. حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۱۹۴-۱۹۵).

به گفته وزیر، در این سال امیر محمد مظفر طرح بنای مسجد جامع کرمان^۱ را ریخت (وزیر، ۱۳۶۴: ۴۹۶) اما به زغم باستانی‌پاریزی وی این مسجد را به شکرانه همین جان به در بردن و به شکرانه این نعمت و موهبت خدادادی ساخت (باستانی‌پاریزی، ۲۵۳۶: ۳۸).

«پس از این واقعه، در سال ۷۴۹ بار دیگر این طایفه طغیان کردند و در گرمسیر کرمان به غارت‌گری پرداختند و پناهگاه آن‌ها قلعه سلیمان بود. شاه شجاع - پسر امیر مبارزالدین محمد آنها را سرکوب و مطیع نمود» (کتبی، ۱۳۶۴: ۹۴. حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۲۱۳).

۲-۳. تحلیل

در این بخش با برشمردن ویژگی‌های قلعه سلیمان و بررسی آن از جنبه‌های مختلف به تحلیل فضایی این قلعه پرداخته شده است. این ویژگی‌ها موقعیت، امکان‌دسترسی، فاصله از مسیرهای اصلی، فاصله از آبادی‌ها و روستاها، فاصله از منابع آب و شکل و پلان قلعه و امکانات فضایی آن را شامل می‌شوند.

الف. مواد فرهنگی بسیار اندکی بر سطح و اطراف این قلعه پراکنده است. این مواد فرهنگی شامل قطعاتی از سفال‌های بدون لعاب و لعابدار ساده تکرنگ و منقوش است که با نمونه‌های سفال صدراسلام تا سده‌های میانی شهر قدیم جیرفت همسان هستند (امیرحاجلو و شهسواری، ۱۳۹۵: ۵۴). براساس همین شواهد اندک از این قلعه در سده‌های اولیه تا میانی هجری - یعنی دست‌کم تا اواسط سده هشتم هجری - استفاده می‌شده است؛ اما شواهدی از سکونت در آن در دوران پیش از اسلام و پس از سده نهم هجری در دست

مسجد مظفری امروزی.^۱

نیست. این مواد فرهنگی اندک نشان‌دهنده استفاده نه‌چندان زیاد و استفاده‌های گاه‌گاهی از این قلعه‌اند.

ب. نزدیک‌ترین جاده به این قلعه، جاده امروزی جیرفت - بلوک فاریاب است که در فاصله حدود ۱۹ کیلومتری در مسیر واقعی (و فاصله حدود ۱۴ کیلومتری در مسیر مستقیم) آن قرار دارد. این جاده که امروزه یک جاده ارتباطی مهم است و صدها روستا به یکدیگر و به مراکز شهری متصل می‌کند، در گذشته نیز اهمیت بسیاری داشته و اصلی‌ترین مسیر یا شاهراهی بوده که کرمان را با دریا و خلیج فارس پیوند می‌داده است (در خصوص این مسیر بنگرید به شهبازی، ۱۳۸۸: ۱۹-۲۰؛ شهبازی، مهرآفرین، ۱۳۸۹: ۱۸۵). استخری (۱۳۴۵: ۱۴۵) و ابن‌حوقل (۱۳۶۶: ۸۰) به ذکر منازل این راه پرداخته‌اند. با توجه به فاصله نسبتاً زیاد قلعه سلیمان با این جاده و موقعیت آن نمی‌توان میان این دو پدیده ارتباطی قائل شد.

ج. قلعه سلیمان با نزدیک‌ترین آبادی امروزی کیلومترها فاصله دارد (عکس ۲). با توجه به موقعیت دورافتاده قلعه و محاصره آن با کوه‌های بلند، به نظر می‌رسد چنین موقعیتی همچون تیغ دولبه‌ای برای ساکنان آن عمل می‌کرده به این ترتیب که با وجود دست‌نیافتنی بودن، محاصره قلعه به راحتی میسر بوده و فرار برای محاصره‌شدگان تقریباً غیرممکن بوده است. در نتیجه ساکنان قلعه حتی با وجود تأمین آذوقه و علیق امکان پایداری مدت زمان طولانی را نخواهند داشت همان‌گونه که در ماجرای اوغانیان و جرماویان ملاحظه شد.

د. این قلعه در میان کوه‌های نسبتاً بلند قرار گرفته و با این‌که از اطراف به خوبی دیده می‌شود و کاملاً شناخته شده است اما پیدا کردن مسیر آن بسیار دشوار است.

ه. اگرچه این قلعه در بن‌بست قرار ندارد و رسیدن به نزدیکی آن از جهات مختلف امکان‌پذیر است اما دسترسی به آن با پای پیاده یا چهارپا تنها از شمال و جنوب ممکن است. از دو جبهه شرقی و غربی دستیابی به این اثر اگر غیرممکن نباشد بسیار دشوار و خطرناک است.

و. هیچ منبع آب دائمی چشمه، قنات یا رود دائمی در اطراف این قلعه وجود ندارد؛ در نتیجه به نظر می‌رسد که تمام اتکای ساکنان آن به آب باران است؛ وجود آب‌انبارهای متعدد این وضعیت را نشان می‌دهد. این اتکا به ویژه در فصل تابستان که بارندگی بسیار کم است هر گونه استقرار دایم را با چالش جدی مواجه می‌کند. کما این‌که استفاده از آبی که روزها و بلکه ماه‌ها درون آب‌انبارها مانده نیز معضل دیگری است.

ز. مجموع فضاهای قابل سکونت در این قلعه چه در قسمت باریکه شرقی و چه در سطح، بسیار اندک است و کفاف گروه‌های پرجمعیت را نمی‌کند. همان‌گونه که در توصیف سطح قلعه گفته شد شیب این قسمت به اندازه‌ای زیاد است که حفظ تعادل در آن دشوار

است سنگلاخی بودن آن نیز مزید بر علت است. این مسئله افزون بر نامناسب بودن قلعه برای استفاده توسط چنین گروه‌هایی موجب می‌شد چنانچه آن گروه خود را به هر شکل به قلعه می‌رساند و پناه می‌گرفت ناگزیر می‌شد اسباب و اثاثیه خود را در کوه‌ها و دره‌های اطراف پنهان کند:

«...طایفه عصاه [عاصیان، منظور قبایل اوغان و جرما] از اودیه [دره‌ها و مسیل‌ها] و هضاب [کوه‌ها و پشته‌ها] معقلی [پناهگاه] بر ساخته و از مجالی و شعاب [دره‌ها] حصنی تصور کرده، صامت و ناطق اموال را به قید استحکام آورده و انعام [گوسفندان] و دواب [چهارپایان] را به اسباب ضبط محصور داشته...» (معین‌الدین یزدی، ۱۳۲۶: ۱۷۷).

به نظر می‌رسد این مسئله نقطه ضعف بزرگی برای قلعه سلیمان بوده است زیرا این مناطق به راحتی در اختیار مهاجمان قرار می‌گرفتند. در ماجرای حمله آل مظفر، لشکر مظفری به یک حمله اطراف قلعه را گرفته و اموالی را که اوغانیان و جرما میان دره‌ها و تنگه‌ها پنهان ساخته بودند غارت کرده و غنیمت گرفت اما تصرف خود قلعه بسیار دشوار بوده است (همان‌جا).

با توجه به موارد بالا قلعه سلیمان یک قلعه مسکونی با قابلیت استقرار طولانی مدت یا یک بنای نظامی یا پادگان یا قلعه‌ای با کارکرد دفاعی یا کنترل مسیر نیست بلکه به زعم نگارندگان اثری است که در دوره خاصی احتمالاً دوران سلجوقیان، با هدف مشخصی توسعه یافته، اما بعدها گروه‌های مختلف با اهداف متفاوت از آن استفاده کرده‌اند. البته این مسئله که پیش از این تاریخ نیز گروه‌های دیگری با هر عنوانی آن را می‌شناخته و از آن استفاده کرده‌اند کاملاً قابل پذیرش است اما مدارک متنی و شواهد باستان‌شناختی متقن برای اثبات این فرض در دست نیست.

نگارنده نخست، در پژوهشی درباره قلعه دختر جیرفت پیشنهاد کرد اگرچه پذیرش استفاده از این قلعه در طول تاریخ از سوی گروه‌های مختلفی همچون زردشتیان، خوارج و اسماعیلیان با تفکر مبارزاتی و انقلابی، قابل دفاع است اما با توجه به شواهد موجود به نظر می‌رسد کارکرد اصلی قلعه دختر جان‌پناه و گریزگاهی بوده است که توسط مردمان ساکن در دهات و روستاهای اطراف آن ساخته شده تا پناهگاهی باشد برای فرار از دست گروه‌های یاعی، دزد و چپاولگری که به طور منظم احتمالاً در فصل برداشت به این روستاها حمله کرده و محصولات آن‌ها را غارت کرده و اهالی را به اسیری و بردگی می‌گرفتند (شهسواری، ۱۳۹۵). چنین کاربردی را برای قلعه سلیمان به واسطه دوری بسیار زیاد از روستاهای اطراف نمی‌توان متصور شد؛ هرچند که نمی‌توان آن را به تمامی از نظر دور داشت و رد کرد، اما پذیرش استفاده از آن به عنوان یک مکان دولتی در زمان سلجوقیان به عنوان زندان بر اساس اشاره بسیار مهم بدایع‌الازمان (بنگرید به بالا) کاملاً قابل

دفاع است؛ در واقع در این صورت تمام ویژگی‌های ذکر شده در بالا نه تنها نقطه ضعفی و ایرادی برای آن به شمار نمی‌روند بلکه تماماً قابل توجیه و توضیح و نوعی برتری هستند. در توجیه بند «الف» و کمبود مواد فرهنگی می‌توان چنین گفت که گروه معدودی از افراد و سپاهیان در این محل به خدمت مشغول بوده که نیازمندی‌های مشخصی داشته‌اند و بقایای اندکی از آن‌ها بر جای مانده است.

درباره بندهای «ب»، «پ» و «ت» فاصله از جاده اصلی و نیز مراکز استقرار برای چنین منظوری بسیار مغتنم و حتی لازم است ضمن این که قرار گرفتن در محلی که پیدا کردن آن برای غریبه‌گان و تازه‌واردها دشوار باشد مزیت بزرگی است؛ خاصه که اشراف فوق‌العاده‌ای بر اطراف خود نیز داشته باشد و از دور دست‌ها بتواند کوچک‌ترین تحرکات را بباید. در بند «پ» ضعف قلعه در محاصره‌های طولانی مدت مطرح شد. نکته‌ای که در صورت پذیرش کارکرد دولتی برای آن اهمیتی نخواهد داشت زیرا در این حالت خبر این محاصره به دلایل مختلف از جمله رفت و آمد دائم سربازان و نگهبانان به منظور تعویض نوبت و یا شیوه‌های دیگر به مراکز شهری و روستایی اطرافه ویژه جیرفت و مغون رسیده و احتمالاً به سرعت نیروهای دولتی به محل قلعه اعزام می‌شدند.

در توصیفی که ابن حوقل (۱۳۶۶: ۸۰) از مسیر جیرفت تا بندر هرموز می‌کند نام تعدادی از این شهرک‌ها مانند کاریز شاه در یک منزلی - هر منزل برابر است با حدود ۴۸ کیلومتر (صفی نژاد ۱۳۸۱: ۲۴. پاپلی یزدی ۱۳۸۰: ۵۲) - و مغون در دو منزلی شهر جیرفت ذکر شده است که مکان شهرک نخستین را می‌توان با روستای چشمه‌شاه و مکان مغون را می‌توان با شهر امروزی بلوک مطابقت داد (بنگرید به پانویس یکم همین مقاله). البته در بررسی‌های باستان‌شناسی چندین محوطه بزرگ متعلق به دوره اسلامی شناسایی شده از جمله در حسین‌آباد دهدار، شریف‌آباد مرجان، ورامین که جملگی آن‌ها هم در فاصله نزدیکی از قلعه سلیمان قرار دارند و هم استقرارهای بزرگ متعلق به دوران سلجوقی در آن‌ها شناسایی شده است (عکس ۱۸).

قلعه سلیمان در مسیر مستقیم با شهر بلوک ۲۳ کیلومتر و با روستای چشمه‌شاه - در صورت پذیرش این محل به عنوان محل کاریز شاه باستانی - ۱۵ کیلومتر فاصله دارد که این فاصله‌ها در مسیر واقعی چیزی در حدود ۲۸ تا ۳۰ کیلومتر تا بلوک و ۲۳ تا ۲۵ کیلومتر تا کاریز شاه برآورد می‌شوند. قطعاً دسترسی دشوار که در بند «ث» به آن اشاره شد مورد توجه افرادی بوده است که این کوه را برای چنان منظوری انتخاب کرده‌اند. مسئله تأمین آب که موضوع بند «ج» بود بر این اساس چندان معضل مهمی نخواهد بود زیرا افزون بر وجود آب‌انبارهای متعدد، سربازان و نگهبانان به جهت تعویض، دائماً در رفت و آمد بوده‌اند و در این رفت و آمدها آب و آذوقه مورد نیاز را با خود به همراه می‌داشته‌اند؛

در نتیجه به نظر نمی‌رسد این مورد چندان مهم بوده باشد. به همین ترتیب کمبود فضاهای لازم مورد نظر بند «ج» اگرچه ممکن است هرگونه فعالیتی را با دشواری مواجه کند اما برای استفاده‌ای خاص به ویژه زندان مانع مهمی به شمار نمی‌رود. از سوی دیگر بیش از ۱۴ حلقه آب‌انبار نسبتاً عمیق نیز در این قلعه کنده شده که ذکر آن‌ها رفت، تعدادی از این فضاها با ابعاد ۴×۳ با عمق بیش از سه متر به راحتی قابلیت تبدیل شدن به یک سلول سیاه‌چال‌مانند را دارند خاصه که به نظر نمی‌رسد ورود به آن‌ها بدون استفاده از نردبان به آسانی ممکن باشد.

اینکه این قلعه در دوران پیش از سلجوقیان چه کاربردی داشته مشخص نیست. همان‌گونه که در بند الف گفته شد شواهدی از استفاده از آن در دوران پیش از اسلام در دست نیست و از سده‌های نخستین هجری هم شواهد اندکی بر سطح پراکنده است؛ بدون هیچ مدرکی تنها به عنوان یک پیشنهاد شاید بتوان ایده استفاده از این محل به عنوان زندان یا هر استفاده دولتی یا حکومتی دیگر را مربوط به پیش از دوران سلجوقیان دانست.

قلعه‌های کوهستانی متعددی در جای‌جای ایران وجود دارد که از نظر شرایط مختلفی مانند دوری از آبادی‌ها و مراکز بزرگ جمعیتی، دشواری دسترسی، ویژگی‌های توپوگرافیک و ... بسیار مشابه قلعه سلیمان هستند که بر اساس متون تاریخی به عنوان زندان مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. با توجه به اهمیتی که این همانندی در پژوهش حاضر در جهت تأیید فرض زندان بودن قلعه سلیمان دست‌کم در دوران سلجوقیان کرمان دارد، پرداختن به چند مورد از این قلعه‌ها از جمله قلعه قهقهه در اردبیل و قلعه الموت در قزوین، قلعه اصطخر در فارس و قلعه النجق در مرند مفید خواهد بود. قلعه الموت در دوره‌های پیش و پس از اسماعیلیان ظاهراً کاربری محبس و زندان داشته است؛ ابن اسفندیار از زندانی شدن حسن بن قاسم معروف داعی صغیر در سال ۳۰۷/۳۰۶ هجری در این قلعه (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۸۱) گزارش کرده است. به نظر می‌رسد پس از اسماعیلیان تنها کارکرد قلعه الموت، محبس زندانیان سیاسی بوده است. در سال ۷۵۰ قمری ملک اشرف چوپانی وزیرش را در بند کرده و به قلعه الموت می‌فرستد تا حبس کنند (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۲۶۲) و ظهیرالدین مرعشی نیز از نیز حبس محترمانه سیدمحمد توسط فرزندانش در این قلعه خبر داده است که نهایتاً وی در همین قلعه و در حبس در تاریخ سبع و ثلثین ثمانماه ۸۳۷ قمری در می‌گذرد (مرعشی، ۱۳۶۴: ۱۸۳-۱۸۵)^۳. در تمام سده نهم به نظر می‌رسد قلعه الموت دارای چنین کارکردی بوده است زیرا در جای‌جای کتاب تاریخ گیلان و دیلمان به این مسأله اشاره شده است و عموماً محبوسان، افراد بلندپایه و نزدیک به خاندان‌های حاکم بوده‌اند (مرعشی، ۱۳۶۴: ۲۰۰ و ۲۳۳). در دوره صفویه نیز این قلعه کاربری زندان داشته است. در تاریخ عالم‌آرای عباسی از چند تن از شاهزادگان

مکحول البصر یاد شده که در قلعه الموت به سر می‌بردند (اسکندریک ترکمان و محمدیوسف مورخ، ۱۳۱۷: ۹۷). در تاریخ عالم آرای عباسی از آن با عنوان فراموشخانه یاد شده است (میرجعفری، ۱۳۷۸). قلعه مهم دیگر قلعه قهقهه در استان اردبیل است که در سمت شمال شهر مشکین شهر قرار دارد. این قلعه در تمام دوره‌ها به ویژه در دوران صفوی از زندان‌های مخوف این عصر به شمار می‌رفت که به خاطر استحکاماتش و دوری از مرکز، معمولاً محل نگهداری مدعیان حکومت و زندانیان سیاسی بود (همان: ۵). پیش از دوره صفویه نیز این قلعه چنین کاربری داشته است (همان: ۸). سومین مورد قلعه اصطخر (یا استخر) فارس است که در روزگار آق‌قویونلوها و دوره صفویه به عنوان زندان استفاده می‌شد (اشراقی، ۱۳۵۳)؛ این قلعه در انتهای شمال غربی جلگه مرو دشت فارس بر بالای کوهی موسوم به استخر قرار گرفته است (همان: ۱۷). نخستین اشاره‌ای که به استفاده از این قلعه به عنوان زندان شده است مربوط به دوران آق‌قویونلوهاست که به دستور یعقوب بیگ پسر اوزون حسن، در سال ۸۹۳ قمری شاه اسماعیل صفوی، زمانی که یکسال بیش تر نداشت، در این قلعه به همراه مادر و برادرانش زندانی شد (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴۳۵). از معروف‌ترین زندانیان این قلعه می‌توان به خان احمد گیلانی و یعقوب‌خان ذوالقدر اشاره کرد (اشراقی، ۱۳۵۳: ۲۲). قلعه دیگر قلعه موسوم به النجق در مرند است که در کتاب مطلع سعدین و مجمع بحرین در دوران چوپانیان به کرات (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۲۶۳) و کتاب فتوحات شاهی در ذیل وقایع در زمان آق‌قویونلوها سال ۸۹۶ (امینی، ۱۳۸۳: ۶۳) و ... ذکر شده که از این قلعه، عنوان محبس استفاده شده است.

۳. نتیجه‌گیری

قلعه سلیمان یکی از معروف‌ترین قلعه‌های کوهستانی جیرفت و جنوب کرمان است که به دلیل شکل خاص، موقعیت و قرار گرفتن بر روی یک کوه منفرد تمام صخره‌ای، یک دژ طبیعی تسخیرناپذیر را با کم‌ترین نیاز به ایجاد استحکامات مصنوعی در اختیار قرار می‌دهد، اما این قلعه دارای ویژگی‌هایی است مانند موقعیت، شکل، پلان، فاصله از جاده و مراکز سکونتگاهی بزرگ، تأمین منابع آب و فقدان امکانات فضایی وسیع و گسترده که قابلیت استفاده طولانی مدت را از آن سلب می‌کند و تنها می‌توان، در صورت تأمین آذوقه و آب مورد نیاز برای مدت زمان مشخص در آن به سر برد به این معنی که در صورت محاصره قلعه توسط دشمن، محاصره‌شدگان چندان دوام نخواهند آورد. با وجود آنکه مواد فرهنگی اندکی در سطح قلعه سلیمان پراکنده است، اما به دلیل همسانی قطعات سفال آن با نمونه‌های صدراسلام تا سده‌های میانی در شهر قدیم جیرفت و همچنین بر پایه اشارات منابع تاریخی، می‌توان سه دوره تاریخی را برای این قلعه قایل شد: دوره پیش از

سلجوقیان، دوره سلجوقیان و دوره‌های پس از آن. با این که قدیم‌ترین شواهد استفاده از این قلعه به سده‌های نخستین هجری برمی‌گردد اما استفاده از آن در دوره‌های پیش‌تر و حتی پیش از اسلام به واسطه ویژگی‌های طبیعی آن که برشمرده شد کاملاً محتمل است، اما نوع استفاده از آن مشخص نیست. در دوره سلجوقیان با توجه به اشاره بسیار مهم متن *بدایع‌الازمان* نوشته افضل‌الدین کرمانی، این قلعه کارکردی دولتی یا حکومتی داشته و احتمالاً زندان یا دست‌کم زندان افراد خاص بوده است و ویژگی‌های طبیعی اثر چنین کاربردی را تأیید می‌کنند. مقایسه این قلعه با چند قلعه در نقاط مختلف ایران مانند قلعه‌های الموت، قهقهه، استخر و النجق که از جهات مختلفی با قلعه سلیمان قابل مقایسه‌اند و بر اساس متون کاربردی زندان داشته‌اند چنین فرضی را تقویت می‌کند. دوره سوم پس از انقراض سلجوقیان را شامل می‌شود که در این دوره به نظر می‌رسد قلعه مورد نظر رها شده و کاربردی پیشین خود را از دست داده و تنها توسط گروه‌های مختلفی مورد استفاده قرار می‌گرفته که عموماً با حکومت مرکزی جنگ داشته‌اند. با توجه تمام ویژگی‌هایی که برشمرده شد، نهایتاً قلعه سلیمان در هیچ دوره‌ای قلعه‌ای نظامی، دفاعی یا با کارکرد کنترل راه‌های مهم ارتباطی نبوده است.

یادداشت

۱. مغون را چوبک با فاریاب (چوبک، ۱۳۸۳: ۲۰۵) مطابقت داده که درست نیست بلکه این محل را بایستی در حوالی قریه (یا جدیداً شهر) بلوک امروزی (عبدالله گروسی، ۱۳۷۴: ۱۳۰) - در حدود ۷۰ کیلومتری جنوب شهر جیرفت - جستجو نمود. وجود محوطه باستانی موسوم به کلاتک در سمت شرق شهر بلوک امروزی با یک قلعه مستحکم که بقایای باروی برج‌دار و خندق گرداگرد آن به خوبی قابل تشخیص است فرض تطابق بلوک امروزی با مغون باستانی را تقویت می‌کند.
۲. در تاریخ آل مظفر یک‌جا به صورت خاوون هم آمده است (کتبی، ۱۳۶۴: ۵۹)؛ نجمی آن را بیابانی در غرب جیرفت دانسته است (نجمی، ۱۳۸۱: ۲۳۶).
۳. مسجد مظفری امروزی.

تصاویر

عکس ۱

عکس ۲

عکس ۳

عکس ۴

عکس ۵

عکس ۶

۱۵۸ / پژوهشی در چستی و کارکرد قلعه سلیمان جیرفت

عکس ۷

عکس ۱۰

عکس ۸

عکس ۱۱

عکس ۹

عکس ۱۲. خط قرمز انتهای شرقی سطح قلعه را نشان می‌دهد.

عکس ۱۳

عکس ۱۶

عکس ۱۴

عکس ۱۷

عکس ۱۵

عکس ۱۸

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۸۶). **تاریخ کامل**، جلد (۱۱). برگردان حمیدرضا آژیر. چاپ یکم. تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد بن حسن. (۱۳۶۶). **تاریخ طبرستان**. جلد یکم. به تصحیح عباس اقبال آشتیانی. به اهتمام محمد رضائی. تهران: انتشارات پدیده خاور
- ابن حوقل. (۱۳۶۶). **سفرنامه**. ترجمه و توضیح دکتر جعفر شعار. چاپ دوم. تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- استخری، ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۴۷). **مسالك و ممالک**. به کوشش ایرج افشار. تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- افضل‌الدین کرمانی، ابوحامد احمد بن حامد. (۱۳۲۶). **بدایع‌الازمان فی وقایع کرمان**. فراهم آورنده: دکتر مهدی بیانی. تهران: دانشگاه تهران.
- اسکندربیک ترکمان. محمدیوسف مورخ، (۱۳۱۷). **ذیل تاریخ عالم‌آرای عباسی**. به تصحیح سهیلی خوانساری. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- اشراقی، احسان. (۱۳۵۳). «چشم‌اندازی به قلعه‌های اصطخر و قهقهه در روزگار صفویه». **هنر و مردم**. مرداد ۱۳۵۳، شماره ۱۴۲. صص ۱۶-۲۳.
- امیرحاجلو، سعید. شهسواری، میثم. (۱۳۹۵). «تحلیل سیستم دفاعی ساکنان دشت جیرفت در سده‌های نخست تا سده‌های میانه اسلامی» در: **جیرفت‌نامه**. تدوین مجوبه شرفی با مشارکت عملی انجمن ایرانی تاریخ. تهران: انتشارات نگارستان اندیشه.
- امینی، ابراهیم بن میرجلال‌الدین. (۱۳۸۳). **فتوحات شاه‌ی (تاریخ صفویه از آغاز تا ۹۲۰ هجری)**. تصحیح محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
- باستانی‌باریزی، محمدابراهیم. (۲۵۳۶). **آسیای هفت‌سنگ**. تهران: انتشارات دانش.
- پاپلی یزدی، محمدحسین. جهانبانی، روح‌انگیز. (۱۳۸۱). «هفت اقلیم». **تحقیقات جغرافیایی**. شماره پیاپی ۶۳-۶۴. زمستان و بهار ۱۳۸۱، ۱۳۸۰.
- چوبک، حمیده. (۱۳۸۳). **تسلسل فرهنگی جازموریان - شهر قدیم جیرفت**. رساله دکتري. دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده)
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله. (۱۳۷۸). **جغرافیای حافظ ابرو**، جلد ۳، مصحح محمدصادق سجادی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله. (۱۳۸۰). **زبده‌التواریخ**. جلد یکم. مصحح کمال حاج-سیدجوادی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی. (۱۳۳۳). **تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر**. جلد چهارم. مقدمه جلال‌الدین همایی. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابخانه خيام.

- شهسواری، میثم. (۱۳۸۸). *بررسی روشمند باستان‌شناختی تپه باستانی تمب‌خرگ واقع در شهرستان رودبار جنوب استان کرمان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان، (منتشر نشده)
- شهسواری، میثم و رضا مهرآفرین. (۱۳۸۹). «جغرافیای تاریخی سرزمین رودبار جنوب در دوران اسلامی». *مجله مطالعات ایرانی*. شماره ۱۸. صص: ۱۷۹-۲۱۴.
- شهسواری، میثم و رضا مهرآفرین (۱۳۹۵). «قلعه‌دختر جیرفت: توصیف، تحلیل، کاربرد». در: *جیرفت‌نامه*، تدوین محبوبه شرفی با مشارکت عملی انجمن ایرانی تاریخ. تهران: انتشارات نگارستان اندیشه.
- صفا، عزیزالله. (۱۳۹۰). *تاریخ جیرفت و کهنوج*. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- صفی‌نژاد، جواد. (۱۳۸۱). «مقدمه». در: *جهان‌نامه/بازنویسی کتاب جهان‌نامه اثر محمد بی‌نجیب بکران تألیف قرن هفتم هجری*، موسسه فرهنگی اهل قلم. تهران: چاپ اول.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*. جلد (۵). ترجمه ابولقاسم پاینده. تهران: انتشارات اساطیر، چاپ پنجم.
- عبدالله گروسی، عباس. (۱۳۷۴). *جغرافیای تاریخی ناحیه بمپور بلوچستان (پهلپرده)*. انتشارات جهاددانشگاهی. تهران: چاپ اول.
- عبدالرزاق سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق ابن اسحاق. (۱۳۷۲). *مطلع سعدین و مجمع بحرین*. جلد اول. دفتر دوم. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کتبی، محمود. (۱۳۶۴). *تاریخ آل مظفر*. به اهتمام و تحشیه عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین. (۱۳۶۴). *تاریخ گیلان و دیلمستان*. مصحح منوچهر ستوده. تهران: اطلاعات.
- میرجعفری، حسین. (۱۳۷۸). «قلعه فقهه و اهمیت آن در عصر صفویه». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. شماره‌های ۱۸ و ۱۹. صص: ۱-۱۸.
- میرزامحمد ابراهیم خیصی. (۱۳۸۶). *سلجوقیان و غز در کرمان*. تهران: نشر علم.
- ناصرالدین منشی‌کرمانی. (۱۳۶۲). *سمط‌العلی للحضرة العلیا*. به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی. تهران: انتشارات اساطیر، چاپ دوم.
- نجمی، شمس‌الدین. (۱۳۸۱). *گناه‌شمار تاریخ کرمان*. جلد اول. کرمان: انتشارات مرکز کرمان-شناسی.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۸۵). «مقدمه چاپ اول»، در: *تاریخ آل مظفر*. به اهتمام و تحشیه عبدالحسین نوایی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

۱۶۲ / پژوهشی در چستی و کارکرد قلعه سلیمان جیرفت

- وزیری، احمدعلی خان. (۱۳۶۴). *تاریخ کرمان*. تصحیح و تحشیه باستانی پاریزی. تهران: انتشارات علمی.